

УДК 172: 930. 85 (37 + 38)

ЕТИКА І МОРАЛЬ ЯК ВИЯВ ТОЛЕРАНТНОСТІ У КУЛЬТУРІ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

Петро Параняк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: paranyak@gmail.com*

Проаналізовано місце толерантності як особливої форми її вияву у вигляді етики і моралі в Античну добу. Акцент зроблений на особливостях філософських поглядів давньогрецьких та давньоримських мислителів. Розглянуто співвідношення етики та моралі як вияву толерантності та їхнього впливу на формування та розвиток громадянського суспільства. З'ясовано роль соціокультурного впливу на формування особливостей політичної думки в Античну добу.

Ключові слова: толерантність, епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм, етика, неопіфагореїзм.

Етика в Античну епоху була різноманітна, повсякчас розвиваючись. Тому історію етики у цей відтинок часу можна розділити на кілька періодів і течій. Великі мислителі і філософи цієї доби мали в чомусь схожі, а в чомусь відмінні погляди на мораль, моральність і філософію. Метою цієї статті є аналіз етичних вчень Античності як вияву толерантності.

Епоха Античності в історії розвитку етики починається з великого мислителя Сократа. Його прийнято вважати «батьком» етики, вчителем європейського людства. Він першим намагався сформулювати основні моральні принципи. Вчення Сократа полягали в його бесідах, в його розмовах, у спілкуванні з людьми. Він не створював філософських праць, а жив так, як учив послідовників. Мислитель прагнув донести до людей те, що є добро саме собою, добро взагалі та зло саме собою. На його думку, краса, мир, любов, благо існують як загальні початки, ідеї. Ці ідеї ми повинні пізнати у своєму житті. Адже лише осмисливши їх, ми можемо стати моральними істотами. Сократ стверджував: мудрість приходить через пізнання, молодь повинна мати власні думки, самостійно все пізнавати, аби стати мудрими. Якщо ж людині вдасться це зробити, то вона ніколи не буде помилятися в житті, оскільки прорахує все на кілька кроків уперед [1, с. 35].

Послідовники Сократа розділилися на кілька шкіл, серед котрих виокремимо кініків і кіренаїків. Кініків ще називають циніками, що в перекладі з грецької означає «собаки». Головний представник школи кініків – Діоген із Синопа. Він був вельми розумною людиною, але здійснив у молодості певні необдумані вчинки, які й спричинили рабство Діогена. Однак пан, помітивши його розум, почав слухатися до порад Діогена і навіть довірив виховання двох своїх синів. Діоген вважав, що людина повинна жити подібно до собаки – просто і невибагливо. Сам він так і поступав, стверджуючи: необхідно відмовлятися від багатства, розкоші й забезпеченості,

оскільки достаток, ідеалом є внутрішня самодостатність, гордість і зовнішня байдужість до всього.

Філософія школи кіренаїків ґрунтована на принципі задоволення, і саме тому їх вважають основоположниками гедонізму. На думку кіренаїків, що сенс життя – в отриманні задоволення, отже, кожна людина повинна робити лише все у своє задоволення, а того, що приносить страждання, необхідно уникати. Яскравий представник цієї течії – Арістіпп. Він стверджував: усе на світі суєта; не треба ні до кого прив'язуватися ніде, тоді особистість залишиться у первозданному вигляді. Людина сама визначає мету життя.

Крім шкіл кініків і кіренаїків після Сократа залишилися й інші його послідовники. До них належав і Платон. Платон (427–347 рр. до н.е.) успадкував від учителя ідею, що в світі самостійно та незалежно існують добро і справедливість, краса й шляхетність, мужність і гуманність. Однак людський світ забруднює їх, спотворюючи своїми слабкостями та пороками.

Основна праця Платона – «Держава». У ній мислитель розглядає соціальні проблеми, доходючи висновку: порочність держави полягає в моральному падінні громадян, а не в поганій владі. Тому великий філософ пов'язував учення про державу і вчення про етику. Він порівнював душу людини з державою, вважаючи, що й у державі, і в душі людини існує два начала: нерозумне та дисциплінуюче, а також вирізняв три психічних рівні особистості: нерозумні й невірні спонукання; вольові прагнення; об'єктивний і неупереджений розум.

Справедливість, на думку Платона, має три складові – мудрість, хоробрість і розсудливість. За їх допомогою людина може пізнати істину, хоча головну роль у пізнанні істини все-таки відіграє розум. Істина ж полягає у філософії, філософія є сенсом і метою людського життя.

Крім «Держави», серед творів Платона виокремимо діалог «Горгій», написаний від імені Сократа. Тут докладно розглядається питання смерті. Сократ констатує у діалозі: смерть – це розділення душі й тіла. Тіло після смерті залишається таким, яким було і за життя, а душа розкривається, тобто стають видимі й відомі всі гріхи, проступки та чесноти людини. Душа після смерті прилітає до судді, котрий визначає, чого вона заслужила.

Платон, як уже згадувалося, був учнем Сократа, а Арістотель – учнем Платона, хоча його роздуми дещо відмінні від Платонових, Платонові від Сократових. Арістотель (384–322 рр. до н.е.) також працював над розвитком науки етики і написав безліч праць. З-поміж них – «Нікомахова етика» та «Велика етика». Арістотель вбачає щастя у чеснотах, душевному багатстві. Що вищий рівень добродісності, до якої прагне людина, то повніше досягається ступінь щастя а він найвищий – в розумовій діяльності, наприклад, у заняттях філософією. Арістотель також стверджував: для щастя, крім душевних благ, необхідні здоров'я, багатство, суспільне становище [1. с. 87].

За Арістотелем, – етика це практична наука, а філософія теоретична. Метою етики він визнає вчинки, а метою філософії – пізнання. На думку мислителя, істина існує не для того, аби знати, що таке чеснота, а для того, аби стати добродісним. Усі чесноти він поділяє на етичні та інтелектуальні.

Епікур (341–270 рр. до н.е.) – прихильник атомістичної теорії і евдемонізму – сенсом життя вважав насолоду. Розглядаючи цю течію, необхідно уточнити, в чому

полягає різниця між гедонізмом і евдемонізмом. Гедонізм передбачає тілесну насолоду, а евдемонізм – духовну. Насолода від життя, згідно з Епікуром, полягає у безтурботності, а не в праведності та розумові. Основними ворогами людини Епікур вважав страх смерті, страх перед богами і надію. Він стверджував: богів і смерті боятися нерозумно, а ось надія – найсильніший ворог. Людина завжди на щось сподівається, однак її надії не завжди виправдовуються. Епікур вважав розкіш і багатство зайвими, оскільки потреби людини може задовольнити прості їжа і житло. Усе надмірне – зайве і неприродне. Головне – бути господарем власних бажань і пристрастей, тоді виникатиме менше проблем і турбот, отже, життя стане легшим і зрозумілим. Евдемонізм Епікура можна назвати обмеженим, оскільки він прагне до помірної, а не безмежної насолоди.

Популярною течією в античності, що мала багатьох послідовників, був стоїцизм. Для стоїків ідеалом морального життя була апатія та повна байдужість. Найяскравіші представники цієї течії – Хрїзіпп, Клеанф, Сенека, Марк Аврелій.

Сенека (4 р. до н. е. – 65 р. н.е.) отримав природничу, юридичну і філософську освіту, тривалий період успішно займався адвокатською практикою. Пізніше він став вихователем майбутнього імператора Нерона, після сходження якого на трон отримав найвище суспільне становище і почесі. Сенека присвячує йому трактат «Про милосердя», де закликає Нерона як правителя дотримуватися республіканського духу [3, с.71]. Зростання престижу і багатства Сенеки зумовили конфлікт з його оточенням. Після пожежі в 64 р. н. е. у Римі ненависть до нього посилилась, тому він залишає Рим і живе в прилеглому маєтку. Звинувачений в підготовці змови Сенека закінчує життя самогубством.

Серед значної філософської спадщини Сенеки вирізняємо праці «Моральні листи до Луцилія», «Міркування про провидіння», «Про стійкість філософа», «Про щасливе життя», «Про вільний час», «Про чесноти». Всі його праці, за винятком «Питань природи», присвячені етичним проблемам. Сенека, як і інші представники стоїцизму, є прихильником античного сенсуалізму. Він підкреслював, що розум має свій початок в почуттях. Розглядаючи питання про активність душі, він приймає деякі елементи платонівської філософії, що виявляється насамперед у визнанні безсмертя душі, а тілесності – тюрмою для душі. Тому сенс життя Сенека бачить у досягненні абсолютного душевного спокою, якого можливо досягнути, подолавши страх перед смертю. Ця проблематиці займає багато місця у його працях. В етиці для нього характерне бачення людини як індивіда, що прагне до вдосконалення в чеснотах. Найгіднішим він вважає життя, в якому людина всі зусилля присвячує власному вдосконаленню. Його етичні погляди проникнуті індивідуалізмом, котрий був реакцією на бурхливе політичне життя в Римі.

Інший відомий представник римського стоїцизму – Епіктет (50–138 рр. н.е) спочатку був рабом. Після отримання свободи повністю присвятив себе філософії. Епіктет не залишив жодних робіт, його думки зафіксував учень Арріан з Нікомедії в трактатах «Роздуми Епіктета» і «Керівництво Епіктета». Згідно поглядів Епіктета, філософія є не тільки пізнанням, а й керівництвом для практичного життя. Дослідження природи важливо і корисно не тому, що на його основі можна змінити природу, а й тому, щоб у відповідності з природою людина могла впорядкувати своє життя. Він не був оригінальним мислителем, головне досягнення цього мислителя – в популяризації стоїчної філософії. У своїх онтологічних уявленнях і поглядах у сфері

теорії пізнання він дотримувався засад грецького стоїцизму [1, с. 101]. Епіктет критикує і засуджує тодішній громадський порядок. Він робить наголос на рівності людей, засуджує рабовласництво. Головне, переконував мислитель, дбати не про добробут, зручності і загалом про тілесні задоволення, а лише про душу.

Подібно до того як розум панує над людиною, так і в світі панує світовий розум. Він джерело і визначальний чинник розвитку світу. Свободу і незалежність Епіктет обмежує лише духовною свободою, свободою смирення з дійсністю. Етика Епіктета є раціоналістичною, і хоча й виразно позначена суб'єктивізмом, все ж захищає силу людського розуму.

До римських стоїків відносимо й імператора Марка Аврелія (121-180 рр. н.е.), під час правління якого кризові явища посилюються, проте вищі суспільні класи відмовляються будь-що змінити задля збереження чинного суспільного ладу. Певний засіб морального відродження суспільства вони бачать у стоїчній етиці. Марк Аврелій розумів світ як вічно мінливу субстанцію. У його творчості як останнього представника античного стоїцизму знаходимо сліди містицизму, тісно пов'язаного з занепадом римського суспільства. Стоїчне вчення, зокрема підкреслення необхідності підпорядкування богам, мало значний вплив на формування раннього християнства.

Єдиною матеріалістичною філософією в античному Римі був епікуреїзм, який став популярним в останні роки Римської республіки і на початку імператорського правління. Найвидатнішим її представником був Тіт Лукрецій Кар (бл. 95-55 рр. до н.е.) – автор філософської поеми «Про природу», яка є водночас й цінним художнім твором тогочасної літератури. Лукрецій повністю ототожнює свої погляди з вченням Демокріта і Епікура; останнього він вважав найкращим грецьким філософом. У своєму творі мислитель майстерно пояснює, доводить і пропагує погляди ранніх представників атомістичного вчення, послідовно захищає основні принципи атомізму. Єдиним сущим Лукрецій вважає атоми і порожнечу. Атомам, згідно з Лукрецієм, притаманний рух. У розумінні руху він стоїть на принципах епікуреїзму. Душу він вважає матеріальною, – особливим з'єднанням повітря і тепла. Вона протікає через все тіло і утворена найтоншими і найменшими атомами.

Атомістична теорія Лукреція вже містила намітки еволюціонізму. Він дотримувався погляду, що все органічне виникло з неорганічного і що складні органічні види розвинулися з найпростіших. Лукрецій намагається пояснити природним чином і виникнення суспільства. Він стверджував, що спочатку люди жили, в напівдикому стані, не знаючи вогню і житла. Лише розвиток матеріальної культури зумовив поступове перетворення людського стада на суспільство. Природно, він не міг прийти до матеріалістичного розуміння причин виникнення і розвитку людського суспільства, однак його погляди на суспільство були, в порівнянні з тодішнім ідеалістичним підходом, значно прогресивнішими. Так само як і Епікур, він вважав, що суспільство та громадська організація виникають як продукт взаємної угоди людей [2, с. 41].

Матеріалізм Лукреція мав і свої атеїстичні наслідки: Лукрецій не тільки виключав богів зі світу, в якому все має природні причини, а й виступав проти всякої віри в богів. Він критикував уявлення про життя після смерті й інші релігійні міфи, натомість стверджував, що віра в богів виникає цілком об'єктивно – як продукт страху і незнання природних причин, вказуючи на гносеологічні витоки виникнення релігійних уявлень.

В сфері етики Лукрецій послідовно відстоює епікурейські принципи спокійного й щасливого життя. Засобом досягнення щастя є пізнання. Щоб людина жила щасливо, вона також повинна звільнитися від страху, зокрема від страху перед богами. Ці погляди він захищав і від стоїчної й скептичної критики, і від їхньої вульгаризації деякими прихильниками епікуреїзму з вищих кіл суспільства. Після 313 року, коли християнство стає офіційною державною релігією, починається вперта і безжална боротьба проти епікуреїзму, і зокрема проти ідей Лукреція Кара, що зрештою привело до поступового занепаду цієї філософії.

Ще однією вагомою філософською течією античного Риму був скептицизм. Його головний представник Енесідем з Кносса (бл. I ст. до н. е.) у своїх поглядах був близьким до філософії Піррона. Енесідем бачив в скептицизмі шлях до подолання догматизму в усіх філософських течіях. Велику увагу він приділяв аналізу протиріч у навчаннях інших філософів. Головним висновком його скептичних поглядів було теза про неможливість судити про реальність, на основі безпосередніх відчуттів.

Найвидатнішим представником так званого молодшого скептицизму був Секст Емпірик. Його вчення також ґрунтоване на грецькому скептицизмі. Про це свідчить і назва однієї з його праць – «Основи пірронізму». В інших роботах («Проти догматиків», «Проти математиків») він викладає методологію скептичного сумніву, засновану на критичній оцінці основних понять тодішнього знання. Критична оцінка спрямована не тільки проти філософських понять, а й проти понять математики, риторики, астрономії, граматики і т. д. Він не оминув й питання про існування богів, що й привело його до атеїзму.

Римський скептицизм був специфічним виявом прогресуючої кризи римського суспільства. Пошуки й аналіз суперечностей між твердженнями попередніх філософських систем ведуть скептиків до вдумливого вивчення історії філософії. І хоча саме в цьому напрямку скептицизм створює багато цінного, загалом він став філософією, що втратила ту духовну силу, яка піднесла античне мислення на його вершини. По суті скептицизм містить більше прямої відмови, ніж методологічної критики.

Більшого поширення і впливу, ніж в елліністичній Греції, набирає в Римі еkleктицизм. До його прихильників відносимо ряд видних особистостей римського політичного і культурного життя і останні роки Римської республіки, і в перший період імперії. Найвідомішим серед них був політик і оратор Марк Тулій Цицерон (106–45 рр. до н. е.).

Представники римського еkleктицизму володіли колосальними знаннями, були справжніми енциклопедистами своєї епохи. Поєднання ними різних філософських шкіл не було випадковим і безпідставним, оскільки концептуальний підхід зміцнювався саме глибоким знанням окремих поглядів. Поступове зближення теорії з цариною етики відображало загальну ситуацію в філософії.

Соціальні погляди Цицерона відображають його становище представника вищих верств римського суспільства періоду республіки. Найкраще суспільний устрій він бачить у комбінації трьох основних державних форм: монархії, аристократії і демократії. Метою держави він визначає забезпечення громадянам безпеки і вільного використання майна. Теоретичні погляди Платона значною мірою перебували під впливом його реальної політичної діяльності. В етиці він багато в чому переймає

погляди стоїків, акцентуючи на проблематиці чесноти. Людину він вважає розумною істотою, яка має в собі щось божественне.

Пізня антична філософія є тривалим етапом в історії європейської філософії, який безпосередньо пов'язаний з християнською релігією. Лише ті філософи, які розділяли релігійні та світські позиції християнства, могли розраховувати на популярність і визнання. Цим філософія пізньої античності відрізняється від попередньої.

Християнство виникає в I-II століттях нашого літочислення в східних провінціях Римської імперії і поширюється на Середземному узбережжі. Час його виникнення позначився глибокою кризою рабовласницького ладу, який супроводжувався посиленою експлуатацією народів в Римській імперії, зокрема рабів і вільної бідноти. Численні повстання рабів придушувались, їхній опір був марним – вони не могли стати революційними носіями нових суспільних відносин. Усі спроби змінити реальні суспільні умови зазнавали поразки, залишалось лише вірити і сподіватися на диво. Цю віру принесла нова релігія – християнство, яка крім усього іншого звернулася до всіх людей, незалежно від їх національності і стану, як до рівних перед Богом [4, с. 309]. Офіційна римська релігія не могла запропонувати розраду масам, бо вона була надто тісно пов'язана з римською деспотичною державою. Зростав вплив різних культів східних релігій, в яких підкреслювались саме ті елементи, які пізніше запозичило у них християнство, – страждання вмираючого бога і його воскресіння, надія на загробне життя.

Основним джерелом християнства була юдейська релігія, яка була монотеїстичною. Одним з джерел християнського вчення про Христа стали філософські погляди Філона Олександрійського.

Спочатку християнство формувалося як рух незадоволених мас, рабів, вільновідпущеників і бідноти. Воно виражало протест пригноблених і водночас давало їм ілюзорну розраду – надію на краще майбутнє, на життя після смерті. Християнство, однак, поступово приймають і заможні верстви римського суспільства з лав римської і провінційної аристократії, багатії, купці, власники ремісничих майстерень, становище яких внаслідок політичного безправ'я також дуже погіршилось [2, с.94]. Соціальна структура християнських громад, що складалися спочатку лише з рабів і вільної бідноти, почала змінюватися. Формується церковна організація, очолена монархічним єпископатом. У той же час починають переважати заклики до смирення, що показувало визнання імперською владою політичного та ідеологічного значення християнства. Під час правління імператора Костянтина Великого (306-337 рр. н.е.) християнство було визнано офіційною державною релігією. Воно остаточно перемагає після того, як були заборонені язичницькі культури (391-392 рр. н.е.). Халкидонський собор у 451 р. закріпив становище християнства як державної релігії і в східній, і в західній частині Римської імперії.

Поширення християнства і початок християнської філософії припадають на період розвитку релігійно-містичні аспекти в ідеалістичній філософії, зумовлених розпадом Римської імперії. Занепад римського суспільства яскраво характеризують неопіфагорейство, вчення Філона Олександрійського і неоплатонізм.

Неопіфагореїзм воскрешає стародавню грецьку числову містику. У свій час неопіфагореїзм протиставляв себе християнству. Його змістом є магія, релігійне шарлатанство, обман. Основні риси цього псевдофілософського напрямку

найяскравіше відображені в творчості одного з головних представників неопіфагореїзму I ст. н.е. – Аполлонія з Тіани – містика, аскета, чудотворця, який приписував собі божественну, надлюдську силу, аналогічну силі Ісуса. Це вчення відповідало уявленням римських патрициїв. У філософському сенсі воно не має цінності, оскільки присвячується загалом релігійно-містичним проблемам, головною метою його філософії є поклоніння богу.

Вчення Філона Олександрійського – одного з попередників ранньої християнської філософії – мало значний вплив на ідеологію християнства. Найбільше показником занепаду грецької філософії у Римі став неоплатонізм, коріння якого – вульгаризовані і помітно містифіковані – містяться в ідеалізмі Платона. Найвизначнішим представником неоплатонізму був Плотін – містик, аскет, який соромився свого тіла. Плотін проголосував ієрархічну теорію буття. Бог є першою істотою, «одичним», з якого поступово синтезується розум, душа і, нарешті – природа. Це поступове сходження від світла до темряви, від досконалості до недосконалості. Неоплатонізм спочатку грав роль противаги християнства, однак після визнання християнства державною релігією його головні ідеї були перейняті парадоксальним чином. Згодом він стає однією з найважливіших вихідних точок філософії та теології.

Список використаної літератури

1. *Гаспаров М.Л.* Занимательная Греция : рассказы о древнегреческой культуре / М.Л. Гаспаров. – М. : Греко-латин. кабинет Ю.А.Шичалина : Новое лит. обозрение, 1995. – 381с.
2. *Тавадов Г.* Политология / Г.Тавадов. – М. : Гранд, 2000. – 383 с.
3. *Уолцер М.* Про толерантність / М. Уолцер. – Х. : Видавн. група «РА-Каравела», 2003. – 148 с.
4. *Філософський енциклопедичний словник.* – К. : Абрис, 2002. – 737с.

Стаття надійшла до редколегії 21.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

ETHICS AND MORALITY AS A MANIFESTATION OF TOLERANCE IN THE CULTURE OF ANCIENT GREECE AND ROME

Petro Paranyak

*Lviv National Ivan Franko University
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Street. , 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail paranyak@gmail.com*

The place of tolerance, as a special form of manifestation in the form of ethics and morality in ancient days. Emphasis is placed on the features of philosophical ideas of ancient Greek and Roman thinkers. Considered aspect ratio of ethics and morality, as an expression of tolerance, and

their influence on the formation and development of civil society. The role of social and cultural influence on the formation of distinct political thought in ancient days.

Key words: tolerance, Epicureanism, Stoicism, Scepticism, ethics, Neopythagoreanism.

ЭТИКА И МОРАЛЬ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В КУЛЬТУРЕ АНТИЧНОЙ ГРЕЦИИ И РИМА

Петр Параняк

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, г. Львов, Украина
e-mail: paranyak@gmail.com*

Проанализировано место толерантности, этики и морали в античный период. Акцент сделан на особенностях философских взглядов древнегреческих и древнеримских мыслителей. Рассмотрено соотношение этики и морали как проявления толерантности, их влияния на формирование и развитие гражданского общества. Выяснена роль социокультурного влияния на формирование особенностей политической мысли в античный период.

Ключевые слова: толерантность, эпикуреизм, стоицизм, скептицизм, этика, неопифагореизм.